

Криворізький державний педагогічний університет
Факультет української філології
Факультет іноземної філології

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького державного
педагогічного університету

Збірник наукових праць

Випуск 1

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2008

Список использованной литературы

1. Автобиография: философско-культурологический анализ. Диссертация. – <http://www.nauka-shop.com/mod/shop/productID/54680/>
2. Александров В. Е. Набоков и потусторонность: метафизика, этика, эстетика. – СПб: Алетейя, 1999. – 320 с.
3. Баткин Л. М. Европейский человек наедине с собой. – М., 2000. – 230 с.
4. Злочевская А. В. Роман В. Набокова «Ада» в контексте русской литературной традиции // Вестник МГУ. – Сер.9. Филология. – 2001. – № 2. – С. 34-46.
5. Знанецкий Ф. Мемуары как объект исследования // Социологические исследования. – 1995. – №4. – С. 106-107.
6. Иванова Е. Владимир Набоков: выломавшее себя звено // Литературная учеба. – 1989. – № 6. – С. 153-161.
7. Литературный энциклопедический словарь / Под ред. Кожевникова В. М., Николаева П. А. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
8. Набоков В. Память, говори // Набоков В. Американский период. Собр. соч. в 5-ти тт. – СПб: Симпозиум, 1999. – Т.5. – С.314-597.
9. Описание ЛЖИ – становление автобиографического жанра <http://www.zadanie.com/2007/opisanie-lzhi-%E2%80%93-stanovlenie-avtobiograficheskogo-zhanra/>
10. Рикер П. Время и рассказ. – М.-СПб.: Университетская книга, 1999. – 200 с.
11. Яркова А. В. Жанр автобиографического романа в творчестве Б. К. Зайцева – <http://www.yarkova.lodya.ru/Alla52.htm>.

Summary

The article studies the peculiarities, of autobiography as a literary genre, its stages and its features in V. Nabokov's work «Memory, speak». It deals with the main topics of the novel, the author's way of creating «special reality» as the genre's mark and self-irony as one of the most important principles to express author's self-consciousness.

О. А. Остроушко
канд. філол. наук, доцент

КОМУНІКАТИВНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДНОФРАЗОВИХ ЗАМОВЛЯНЬ-РОЗПОВІДЕЙ

У статті розглянуто семантичні й структурні особливості українських однофразових замовлянь-розповідей. Ці особливості зумовлені своєрідним комунікативним призначенням досліджуваних текстів, їх магічною функцією. Замовляння-розповіді яскраво відбивають ряд психологічних особливостей мовців.

Замовляння посідають особливе місце серед фольклорних текстів. По-перше, вони одні з найдавніших, по-друге, мають яскраво виражене практичне призначення, по-третє – і це найбільшою мірою виявляє їх своєрідність – відображають цілий ряд рис магічного світобачення. Замовляння

створені в надрах магічного світогляду, функціонують у його межах, поза якими втрачають усякий смисл. Сучасне наукове вивчення замовлянь одним із своїх аспектів і має висвітлення світоглядного підґрунтя цих текстів, їхнього глибинного прихованого змісту.

Значну частину українського заговірного фонду складають однофразові тексти – утворення, що складаються з одного висловлення, співвідносного з реченням (у ряді випадків – з комунікатом, що не є реченням). Однофразові тексти замовлянь, зважаючи на характер модальності та комунікативно-функціональне призначення, поділяємо на такі комунікативно-семантичні типи: замовляння-спонукання, замовляння-бажання, замовляння-розповіді. Структурно-семантичним різновидом замовлянь-бажань і спонукань є чисельна група паралелістичних замовлянь.

До замовлянь-розповідей ($\approx 30\%$ від усієї кількості однофразових текстів) належать однофразові тексти, у яких мовець повідомляє про свої дії, дії магічних істот, певну ситуацію тощо. Основним граматичним показником цих замовлянь є форма дійсного способу дієслів-присудків. Протиставлення трьох синтаксичних часів набуває своєрідного семантичного наповнення. Підкреслимо значну перевагу значень теперішнього й минулого часу в порівнянні з часовою віднесеністю висловлень до майбутнього часу (співвідношення приблизно 5:1). І справа тут не тільки в тому, що мовець інформує про дії, які відбуваються в момент мовлення чи відбувалися до нього. Такої часової віднесеності набувають дії, що є бажаними. І причина цього, на наш погляд, – в одній із особливостей міфологічного сприйняття часу: «Міфологічне мислення, – за словами М. Бахтіна, – локалізує в минулому такі категорії, як мета, ідеал, справедливість, досконалість, гармонійний стан людини й суспільства» [1, 183]. Іншими словами, те, що насправді може бути чи має бути здійснене, що є бажаним у майбутньому, постає як таке, що вже відбулося, що сталося в минулому, або як таке, що існує зараз, у теперішньому. Причина цього – особливе ставлення до майбутнього: «Майбутнє неоднорідне з теперішнім і минулим... воно позбавлене змістової конкретності, воно пусте й розріджене... Щоб наділити реальністю той чи інший ідеал, його мислять як такий, що вже був колись у золотому віці в «природному стані», чи мислять його існуючим у теперішньому десь за тридев'ять земель, за океанами, якщо не на землі, то під землею, якщо не під землею, то на небі» [1, 183-184]. Саме в такому «определечуванні» бажаного майбутнього, у наділенні його рисами реальності полягає магічна функція замовлянь-розповідей. Тому ми не погоджуємося з Ф. Зелінським, який вважав подібні замовляння похідними від паралелістичних, коли від формули порівняння залишається лише «зображення символу» – явища, з яким зіставляється бажане [2, 40]. Світоглядні засади паралелістичних замовлянь і замовлянь-розповідей уявляються нам різними: принцип магічної аналогії та своєрідність сприйняття часу.

За особливостями семантики виділяємо такі групи замовлянь-розповідей: повідомлення про дії мовця й повідомлення про дії магічних істот.

До замовлянь-повідомлень про дії мовця відносимо, у першу чергу, перформативні висловлення: «... *Замовляю кров буйную, трав'яную і водяную!*» [УЗ, 59], «*Я тебе одмовляю і я тебе одвертаю і я тебе замовляю: щоб ти тут не стояла і стачини не збавляла*» [Українці, 280], «*Я тебе змовляю, я тебе заговоряю, з кіс, з-під кіс, з очей, з-під очей, з губей, з-під губей...*» [СМ, 26-27], «*Ляк-перелячище, переполох-переполошище! Виговоряю з жовтої кості, з червоної крові, мушчинські, жіночі, дівочі, парубочі, полночні, світові...*» [СМ, 22]. Функціонування перформативних висловлень у ролі однофразових текстів українських замовлянь обмежується наведеними прикладами. Подібні структури активно функціонують у складі кількафразових лікувальних замовлянь, у тому числі й текстові структури, що у своєму складі містять кличний комунікат і перформативне висловлення на зразок «*Уроки вітряні, уроки земляні, уроки подумані й погадані і стрічені! Викликаю, визиваю із його очей, із його плечей, із його жовтих костей, із його щирого серця, із раба Божого Якіма*» [УЧ, 52]. У ролі предикатів у перформативних висловленнях виступають такі дієслова (розташовані в порядку зниження частотності): «викликати», «визивати», «вишіптувати», «шептати», «замовляти», «одмовляти», «одшіптувати», «одговоряти», «вимовляти», «вибавляти» (лише в записах ХХ ст.), «заклинати», «проклинати», «виклинати» (останні чотири – одиничні випадки). Зафіксовано лише три приклади використання подібних перформативних конструкцій у замовляннях не лікувального призначення, хоча вони досить дотичні до цієї групи заговірних текстів – це замовляння «од гадюки» (від зміїних укусів): «*Беру ласкою, замовляю Христом Богом з хлібом і святою паскою*» [УЧ, 45], «*Заклинаю вас, гадюки, іменем Господа нашого Ісуса Христа і святого великомученика і побідоносця Георгія і всіми небесними силами. Заклинаю три цариці: Куфію, Невію і Полію, щоб не вредили (старцю чи младенцю по імені) волосом (колір волосся)*» [Українці, 120], «*На морі, на лукомор'ї стоїть купа, а на тій купі лежить гадюка: я тую гадюку посічу, порубаю і щирее серце Івана замовляю*» [УЗ, 157]. Типовим є ускладнення перформативних висловлень рядами однорідних членів речення на позначення частин тіла, звідки виганяється хвороба. Місце перформативних висловлень у кількафразовому тексті не фіксоване.

Зауважимо, що дієслова на позначення словесного процесу замовляння функціонують також:

– у висловленнях із заміщеним суб'єктом дії на зразок «*І не я ж вас (уроки – О. О.) визиваю, і не я викликаю, – сам Господь визивав і викликав*» [УЧ, 54], «*Не я вишіптую (соняшниці – О. О.) – Мати Божя вишіптує*» [УЧ, 81];

– у функції обставин мети дії: «*Я буду од більма шептати*» [Українці, 278], «*пиду до скотини шептати*» [Українці, 279], «– *Куди йдеш? – До*

рожденого, молитвеного (ім'я) переляк вимовляти, визивати, переляк викликати, навій вимовляти, навій викликати, пристрій вимовляти, пристрій визивати» [СМ, 23];

– у функції присудків у формі майбутнього часу і як частина складеного дієслівного присудка, ужитого у формі минулого часу, наприклад: «стала я вишпінтувать, і визивать, і викликать (уроки – О. О.)» [УЧ, 53], «я буду од більма шептати» [Українці, 278];

– у складних синтаксичних конструкціях із зіставними часовими відношеннями на зразок «Ляку поки я не знала – не шептала, стала знать – стала шептать» [ВМ, 36], «Поки я тебе не знала, то я тебе не визивала, я тебе не викликала, а тепер я тебе визиваю і викликаю» [УЧ, 84];

– у розповідних висловленнях із суб'єктом – магічною істотою: (син Герасим) «крикливці викликав» [УЧ, 67], (красна дівиця) (Сус Христос) «кров замовляє» [УЧ, 35], (святая Варвара) «пристрій замовляла» [СМ, 27].

Семантичною групою замовлянь-повідомлень про дії мовця є коментарі реально здійснюваних у процесі замовляння дій: «Сію кріп, щоб Бог родив» [Українці, 244], «Оце я тебе підперезала, щоб ти знала нащо!» [Українці, 235], «Андрію, Андрію, конопельки сію, спідницею волочу, заміж вийти хочу» [Воропай, 25-26]; повідомлення про уявні магічні дії мовця: «Журавлі, журавлі, я вам перев'язав дорогу!» [Воропай, 260], «Не сам я йду, чорним волом йду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язик одвертаю: щоб вони губами не плямкали і зубами не клацали надо мною, рабою Божою Марією» [УЗ, 190], «Я тебе, дубе, з'їм з корінням, з насінням» [УЧ, 87]. У формі майбутнього часу вживаються присудки в текстах-висловленнях погрози, яка може супроводжуватися повідомленням умов, за яких вона здійснюватиметься: «Так вас усіх буду драти, як будете на просо літати!» [ЛіС 1992 №1, 54], «Як не будеш родити, то буду тобою паску святити» [Дмитренко, 29].

У ряді випадків магічний смисл дії стверджується через заперечення тієї, яка реально виконується: те, що насправді мовець робить із реальним предметом (речовиною), у замовлянні постає як дія з бажаним предметом, відтак магічна. Таким чином, з одного боку, підкреслюється символічність виконуваної дії, з іншого, – її рівнозначність дії реальній: «Не хліб ся купає в воді, але я – в здоров'ї і силі!» [Воропай, 147], «Я не беру воду, але мід і вино!..» [Воропай, 147], «Не дірки затикаю, а роти моїм ворогам, щоб їх напасті не зловили мене через увесь рік» [Воропай, 65], «Я не землю то беру, але беру собі з бджолами рій і порій до своєї пасіки...» [Воропай, 254].

Як бачимо з наведених прикладів, значна кількість однофразових текстів замовлянь-розповідей – висловлення, співвідносні зі складнопідрядними реченнями з підрядними мети. Підрядні частини не тільки інформують про мету дій, а й виконують магічну функцію висловлення бажання, тим самим підкреслюючи й посилюючи магічний смисл виконуваної дії.

Проміжною ланкою між текстами, у яких ідеться про дії мовця, та текстами-розповідями про дії магічних істот, є тексти із заміщеним суб'єктом дії типу *«Не я б'ю – верба б'є, за тиждень Великдень, недалечко червоне яєчко»* [Воропай, 357], *«Шутка б'є – не я б'ю, віднині за тиждень буде в нас Великдень!»* [Воропай, 357]. Виконання певної дії в певний магічно відзначений час приписується магічній істоті (у наведених прикладах – магічному предмету), що й робить цю дію магічною.

Магічні істоти – суб'єкти дій замовлянь-розповідей і самі ці дії визначаються практичним призначенням того чи іншого замовляння та світоглядними уявленнями давніх мовців: *«Святий Ягорій Побідоносець їхав на Осіяньській горі, на червоному коні звір-вовків збирати, що не йшли моє стадо поїдати»* [Воропай, 70]. Святий Георгій Побідоносець у дискурсивному просторі замовлянь постає замісником купальського Ярила [4, 295], тому йому й підвладні хижі звірі і саме до нього звертаються в замовлянні, призначеному для охорони худоби від хижаків. Магічна сила святого підкреслюється тим, що перебував він *«на Осіяньській горі»*, а гора осмислювалася як вершина – центр магічного світу, атрибут *«Осіяньська»* підтверджує це; по-друге, Ягорій їхав *«на червоному коні»*, а *«поза вершника і кінь як атрибут для язичницької архаїки рівнозначні вказівці на високе (або найвище) місце персонажа, його причетність до верховних, божественних начал»* [4, 297], червоний же – це колір влади, *«царський»* колір [4, 267].

Замовляння-розповіді про дії магічних істот мають, як правило, кілька предикатів, серед яких актуалізується найчастіше останній – саме він називає дію, що сприяє досягненню бажаного результату: *«Ішов Ісус Христос через три-дев'ять небес, на святу землю ступає, уроки викликає од раба Божого (ім'я)»* [ВМ, 68], *«Сидить дід на лозе, дере крупи на нозе, не вміє ні читати, ні писати. Тільки огник запорськати»* [СМ, 50], *«На синьому морі, на камені ворон сидить, лапами розгрібає, хвостом розмітає, од хрещеного раба Божого Івана всякий пристрїт одганяє»* [УЗ, 111], *«Бігли три дівчини, вирвали три очеретини та заткнули три жерели рабу Божому Івану...»* [УЗ, 63], *«Святий Адам брав, Ісус Христос насіння давав, а Господь сіяв, а Мати Божжа поливала, та всім православним на поміч давала»* [УЗ, 175]. Суб'єкти магічних дій варіюються в певних межах. Так, припиняє кровотечу, *«затикає джерело»* і баран [Українці, 282]. У центрі концентричного світу замовлянь (*«На морі на окіяні... на... дванадцяти дубах»*) перебувають і хвостами уроки (пристрїт, перелогі) розмітають *«дванадцять соколів»* [УЗ, 99]. Лікарські рослини доглядають й інші християнські персонажі: *«Святий Оврам на це зілля орав, Матер Божжа ходила, своїми сльозами росила, і Бога прохала, і нам помагала»* [УЧ, 27], *«Мати Божжа ходила, зілля родила, відром поливала, - нам на поміч давала!»* [Воропай-2, 128]. Імена християнських святих у подібних текстах – елемент досить пізній. В основі цих замовлянь – давні уявлення людей про одухотвореність природи. Не відокремлюючи себе від зовнішнього світу природи,

людина «вбачає усюди життя, будь-яке явище постає перед нею як дія, що передбачає певну діючу істоту... людина... повсюди в природі бачить ті ж події, з яких складається її власне життя» [3, 13]. Як людина доглядає культурні рослини, так магичні істоти – лікарські. І саме від цих магично сильних і могутніх діячів зілля отримує свою цілющу й магичну силу. Яскраво це виявляється в тексті з мотивом заміщення діяча: *«Травка-травиця, красна дівиця, не я тебе садила, не я й поливала: Господь тебе садив, Господь і поливав, - всякому християнину на поміч давав!»* [Воропай, 129].

Крім того, бажаний стан, зокрема, позбавлення від хвороби, може констатуватися як факт (дієслово-присудок у формі минулого часу): *«Бешиха бешишище колюча, шпигуна, пекуча, свербляча, нудюча, вітряна, водяна, кров'яна, пожарна, пристрітна, подумана, погадана, помислена, розійшлася і сему слову амінь!»* [УЗ, 113]. До групи кількафразових замовлянь належать, на наш погляд, тексти, у яких подібному зображенню бажаного як факту передують опис дій магичних істот: *«Ішов святий Єгор із Осіянських гор і ніс гадючі імена, і приложив ік народженному, молитвенному Івану, і опуху нема»* [УЗ, 155], *«Ішов Христос, Матір Божа, Пречистая, і кров перестала»* [ВМ, 68], *«Ішла баба по річці, вела бика на нитці, потім нитку розірвала, в раба Божого (ім'я) кров текти перестала»* [ВМ, 67].

Як правило, магичні істоти – суб'єкти дій замовлянь перебувають у дорозі: вони йдуть, щоб щось зробити, чи йдуть і роблять. Відповідно текст ускладнений або однорідними обставинами мети, вираженими інфінітивом, або однорідними присудками. У мотиві мандрів, за свідченням М. Новикової, переплітаються кілька міфознаків: дороги як випробування, чужинного походження як чудесності (чужинець завжди трохи чаклун), невпізнання (мандрівник – одна із іпостасей «невпізнаного бога» ще в індоєвропейській міфології) [4, 298]: *«Ішла свята Пречиста з Києва і несла із риз платочок рану затуляти і кров замовляти»* [Українці, 282], *«Ішов святий Петро і Павел з Пресвятою Богородицею високих гір ворочати, вниз води спускати, з раба Божого Івана уроків, примовок знімати, чоловічих і жіночих, парубочих і дівочих, дитячих, вітряних, водяних, подуманих і примовлених, з очей карих, очей синіх, з очей красних, з очей білих...»* [УЗ, 94], *«Ішов чернець попід горою та ніс кувшин меду з собою та спіткнувсь на пеньок та висипав нам у квашу медок»* [Українці, 202].

Як свідчать приклади, значна кількість однофразових замовлянь-розповідей містить підрядні мети, які вносять у текст відтінок модального значення бажання: *«Прийшов козак під вікно, щоб наша кваша була, як вино»* [Українці, 202], *«Був собі молодожін та держав дев'ять жінок, од дев'яти до восьми, а од восьми до сьоми, од сьоми до шести, од шести до п'яти, од п'яти до чотири, од чотири до три, од три до дві, од дві до одні; щоб не було в полові корови червяка ни одного»* [Українці, 282]. Предикативна частина на позначення мети дії, бажаного стану може приєднуватися до розповідної за допомогою частки «нехай (хай)»: *«Золот Симон*

оре, а Спаситель сіє, нехай приймається, а я зілля нарву, нехай помагається!» [Воропай-2, 134], «Цей мертвий замира, нехай рабі Божій Матії грить отбира» [УЧ, 86]. Частки «нехай» у наведених прикладах виступають і як модальні (бажальні), і як формотворчі (утворюють аналітичну форму наказового способу дієслова 3 ос. одн.), тому в текстах поєднані розповідна, бажальна й спонукальна модальності. Розповідна частина констатує наявність магічної сили, спонукально-бажальна спрямовує її дію в потрібне русло.

Замовляння-обереги є повідомленням про чудесне просторове огороження: мовець констатує наявність магічних захисних сил з усіх сторін, а також інформує про їх допомогу: «Хрест на хаті, анголи в хаті, Ісус Христос на вікні при нашому сні» [Онищенко], «Іду я з хати, за мною Сус Христос і Божая Мати, Миколай на порозі – помага мені в дорозі» [УЗ, 196], «Виходжу з двора, як ясна зоря, місяцем підпережуся і нічого не боюся» [СМ, 43].

Окремим семантико-синтаксичним різновидом замовлянь-розповідей є тексти, в яких виконання певної бажаної дії в майбутньому ставиться в залежність від певних умов: «Як оцей павук заснує, – кого схочу, той до мене приснує» [УЧ, 13], «Як павук на вінцях буде, то що задумаю – те й буде!» [УЧ, 7]. Обидва тексти є, з одного боку, ворожіннями, оскільки напевне не відомо, чи буде виконана умова, і саме її виконання буде знаком реалізації чи нездійснення бажання. З іншого боку, ці тексти виголошуються не з метою дізнатися про майбутнє, а з метою його сконструювати в бажаному напрямку, і тому належать до замовлянь.

До замовлянь-розповідей відносимо і конструкції «нездійсненої умови», які М. Новикова розглядає серед способів «зменшення буттєвості» лихого й шкідливого [4, с. 286, 289-290]. Словесно виконання небажаної, шкідливої для мовця дії стає можливим лише після виконання певної реально нездійсненої умови: «Тоді будеш ходити, як цей мак перелічиш!» [ЛіС 1992 №7-8, 56], «Хто сей мак збиратиме, той мою скотину з'їдатиме» [Українці, 288], «Хто оцей мак ізбере, то той у корови і молоко одбере» [Українці, 288]. Ці тексти супроводжували обряд осипання хліву чи подвір'я свяченим маком, що мало на меті убезпечити худобу від відьом.

Отже, основна функція замовлянь-розповідей – констатація бажаного як факту, чим пояснюється значна перевага часової віднесеності описуваних дій до минулого й теперішнього. Серед замовлянь-розповідей за семантико-синтаксичними й функціональними ознаками виокремлюються: повідомлення про дії мовця, опис дій магічних істот, повідомлення про майбутні дії, залежні від певних умов. Підрядні речення мети вносять у текст висловлення відтінок бажального значення.

Список умовних позначень

- ВМ – Вербальна магія українців / Вст. сл. Л. Дунаєвська; авт. передм. О. Павлов; упоряд. та прим. Т. Полковенко, В. Фісун. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 98 с.
- Воропай – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 1. – К.: МВП «Оберіг», 1991. – 450 с.
- Воропай-2 – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2-х т. Т. 2. – К.: МВП «Оберіг», 1991. – 447 с.
- Дмитренко – Дмитренко М. Народні повір'я. – К., 1994. – 67 с.
- ЛіС – журнал «Людина і світ»
- Онищенко – інформант Онищенко Катерина Демидівна (1917–2003 рр.), с. Мала Олександрівна Великоолександрівського району Херсонської області
- СМ – Словесна магія українців / Упоряд., авт. передм. В. Фісун. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 102 с.
- УЗ – Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 308 с.
- Українці – Українці: народні вірування, повір'я, демонологія – К.: Либідь, 1991. – 640 с.
- УЧ – Українські чари: 2-ге вид., стереотип. / Упоряд. О. М. Таланчук. – К.: Либідь, 1994. – 96 с.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / Сост. С. Бочаров и В. Кожин. – М.: Худож. лит., 1986. – 543 с.
2. Зелинский Ф. Ю. О заговорах (история развития заговора и главные его формальные черты) // Сб. Харьковского истор.-филол. общества. – Харьков, 1897. – Т. 10. – С. 1-58.
3. Крушевский Н. Заговоры, как вид русской народной поэзии // Варшавские университетские известия. – 1876. – №3. – С. 3-69.
4. Новикова М. О. Коментар // Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко; Авт. передм. М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306.

Summary

The article is devoted to the semantic and structural peculiarities of one group of Ukrainian one-phrase charm exorcist texts – texts-narrations. These peculiarities are provoked by communicative task and magic function of these texts. Charm exorcist narrations are represented definite psychological peculiarities of speaker.